

Četvrta glava:

PRELOMNA 1943. GODINA

a. Prilike u Bačkoj

Početak 1943.godine obeležen je jednim prelomnim događajem u Drugom svetskom ratu - Staljingradskom bitkom. Ona je umnogome promenila tok rata utičući i na zbivanja u Mađarskoj, a time i u Bačkoj. Naime, kao nemački saveznik Mađarska je učestvovala u ratnim operacijama na Istočnom frontu i sa svojom Drugom armijom (oko 200.000 vojnika) kontrolisala široki pojas fronta (208 kilometara) na Donu. U žestokim borbama od 12. do 25.januara 1943.godine ova armija, kao i celokupne nemačke snage kod Staljingrada će pretrpeti veliki poraz u sukobu sa Crvenom armijom. Tom prilikom na voronješkom frontu, mađarska armija imala je 147.971 poginulih, smrznutih i ranjenih vojnika.⁴⁷²

Putem štampe i filmskih žurnala javnost u Bačkoj bila je obaveštavana o zbivanjima na ratištima. Sa posebnim interesovanjem, međutim, praćene su vesti sa Istočnog fronta. Prenoseći informacije MTI agencije *Reggeli Ujság*, a posebno *Délvidék*, pisali su sa naročitim zanimanjem i oduševljenjem o velikim borbama i pobedi združenog nemačkog i mađarskog oružja.⁴⁷³ Međutim, već od 20.januara 1943.godine mogli su se zapaziti umereniji tonovi u pisanju mađarske štampe - da se *opkoljene mađarske snage hrabro bore i sa uspehom se probijaju iz sovjetskog obruča, da se vode ogorčene borbe na minus 40 stepeni Celzijusovih* itd. O teškim porazima i velikim ljudskim gubicima mađarske armije kod Voronježa čitaoci još nisu bili obaveštavani. Iako je novosadski *Reggeli Ujság* 1.februara 1943.godine pisao da su bez osnova vesti o velikim mađarskim gubicima. Tri meseca kasnije (6.aprila), međutim, obaveštavao je bačke Mađare da se za sudbinu zarobljenih i poginulih rođaka mogu informisati preko *Ufficio Informazioni Presse Di stato di Santita* u Vatikanu. *Délvidék* je, i pored katastrofe kod Voronježa pisao 19.maja 1943.godine da je Sombor sa velikim oduševljenjem pozdravio hrabre mađarske honvede koji su se vratili sa Istočnog fronta. Istovremeno je gradski beležnik dr Ferenc Vlah pozdravio povratnike, odajući im zahvalnost što su *boljševičkom fanatizmu suprotstavili mađarsku izdržljivost*.⁴⁷⁴ Sve to, međutim, nije moglo sakriti i diskretnija pomeranja ka nešto umerenijim političkim

---

⁴⁷² L a j t o s Á, *Emlékezés a 2. magyar hadseregre 1942-1943*, Budapest 1989,198. T.Stark u svojoj knjizi *Magyarország második világháborús enmbervesztesége*, Budapest 1989. iznosi nešto drugačije podatke. Po njemu je na Istočnom frontu od 26. VI 1941. do 31.XII 1943. poginulo 142.699 mađarskih vojnika.

⁴⁷³ U to vreme, *Regeli Ujság* štampan je u 10000 primeraka, *Uj nép* u 15000, *Deutsches Volksblatt* i *Nova pošta* u 20000. U N.Sad je iz Budimpešte stizalo i 27 primeraka *Magyar nemzet*-a, od nedeljnih listova 1000 primeraka *A nép*-a.

⁴⁷⁴ *Délvidék*, Zombor 1943 V 20,5.

potezima i očekivanjima. U tom smislu i smenjivanje velikog župana grada Novog Sada Petera Fernbaha mogao se shvatiti kao deo tih promena, mada je, navodno razrešen po sopstvenoj želji i molbi. Na to mesto postavljen je dr Leo Deak koji se već nalazio na funkciji velikog župana Bač-Bodroške županije i slobodnog kraljevskog grada Sombora. Pritisci na Petera Fernbaha da se povuče sa funkcije velikog župana bili su u nesumnjivoj vezi sa januarskom racijom 1942. godine, i izvesnim promenama stava prema srpskom stanovništvu u Bačkoj.⁴⁷⁵ Dr Leo Deak stigao je u Novi Sad 27. januara 1943. godine u pratnji Pala Lielia, svog sekretara da bi primio novu dužnost. U izjavi za *Reggeli Ujság* istakao je da ga je ovo nimenovanje od strane mađarske vlade prilično iznenadilo, ali da će učiniti maksimalne napore da i ovoj dužnosti odgovori, pre svega u cilju ostvarenja interesa sveukupnog Mađarstva i privrednog razvoja Novog Sada kakav on i zaslužuje.

U obeležavanju 15. marta 1943. godine (značajnog nacionalnog praznika) moglo se uočiti izvesno razočarenje Mađara Bačke što su snovi o restauraciji sentištvsanske Ugarske u njenim istorijskim granicama postali sve manje realni. Ton proslavi dale su i ovoga puta nacionalističke organizacije, ali i leventiška omladina, kojoj se obratio i sam Mikloš Horti, ističući da ona mora postati *nosilac borbe za sveopšte nacionalne interese i ciljeve* i da se u ratnim vremenima baš od nje zahteva *disciplina u borbi protiv svih onih snaga koje žele da ruše Mađarsku kao državu sa određenom istorijskom ulogom u podunavskom prostoru*.⁴⁷⁶ U okviru svečanosti oljeno je (16. marta) i postavljenje dr Leo Deaka za velikog župana slobodnog kraljevskog grada Novog Sada. Instalacija je počela svetom misom u katoličkoj crkvi koju je održao dr Ferenc Švraka, a zatim se nastavila svečanošću u prostorijama Gradske kuće kojoj su, pored vojnih vlasti, prisustvovali dr Andor Rek, veliki župan Subotice i Baje, gradonačelnici Subotice, Sombora, Sente i Stare Kanjiže, poslanici u mađarskom Parlamentu, među kojima i Milan L. Popović i Bogdan Dunderski, episkop bački Irinej Ćirić, italijanski konzul u Novom Sadu Alesandro Palavičino i mnogi drugi. U tradicionalnom činu instalacije određenu ulogu dobili su novosadski Srbi - Pavle Popović Pecija i dr Miloš Petrović.⁴⁷⁷

U govoru koji je tom prilikom održao, dr Deak je upozorio na svoje zasluge u buđenju mađarskog duha u Bačkoj koji je stvaranjem jugoslovenske države umnogome bio poljuljan i doveden u pitanje. Posebno se obratio Srbima i pozvao ih na konstruktivnu saradnju. Naglasio je, takođe, da će Novom Sadu vratiti ono mesto koje mu je oduvek pripadalo *kao mađarskoj tvrđavi u borbi protiv pravoslavlja i balkanizacije Delvideka*, i da će ga izgraditi kao moćnu odskočnu dasku za mađarski prodor na Balkan. U tom kontekstu posebno je istakao značaj i ulogu Mađarske kraljevske istočnjačke trgovačke škole koju je u Novom Sadu osnovao ministar vere i prosvete dr Jene Sinjei Merše i koja je počela sa radom 8. novembra 1942. godine. U okviru nje planirano je da se iste godine osnuje i Balkanski institut s ciljem stvaranja kadrova koji će raditi na uspostavljanju privrednih odnosa sa balkanskim zemljama i državama Bliskog istoka. U ovoj školi bilo je 125 slušalaca, najviše Mađara i Nemaca, ali i Srba, Bugara, Slovaka itd. Pored nemačkog, italijanskog, francuskog i engleskog jezika, u školi se učio i hrvatski, bugarski, srpski, turski, albanski i rumunski. Nastavu su držala poznata imena - dr Laslo Kadar, dr Ištvan Tahí, dr Šandor Kiralj, dr Jožef

⁴⁷⁵ Tom prilikom dr I. Nađ je izrazio posebno žaljenje, jer je Fernbah, po njegovoj oceni, u posebnim uslovima i okolnostima toliko toga učinio za sveukupno Mađarsvo grada. (*Uj nép*, Ujvidék 1943 I 30,3).

⁴⁷⁶ *Reggeli Ujság*, Ujvidék 1943 III 17,2-3.

⁴⁷⁷ *Reggeli Ujság*, Ujvidék 1943 III 17,4.

Šomodji i dr Jene Julov. Za direktora škole prvo je postavljen dr Janoš Urbanji, a od jeseni 1943.godine poznati turkolog dr Đula Mesaroš.⁴⁷⁸

Mađarska vojna katastrofa kod Voronježa i promene koje su nastale na sovjetskom ratištu, posle Staljingradse bitke, povoljno su se odrazile na organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta i perspektivu njegovog razvoja u Bačkoj. Indikacije o tome nalazimo u poverljivom izveštaju mađarskog Ministarstva unutrašnjih poslova od 9.marta 1943.godine. U njemu se upozoravalo na pojavu okružnica (uputstava) Komunističke partije Srbije (sa datumom 1.mart 1943.) u kojem se, između ostalog, kaže: *Uspesi sovjetske armije čine potrebnim da pre njenog prispeća na Balkan pripremimo revoluciju. Ispravljajući utisak da smo potučeni, u najvećoj tajnosti treba da organizujemo naše snage, a našu aktivnost u pogledu destruiranja neprijatelja treba planski pojačati. Englezi su isto neprijatelji kao i Nemci i treba ih pobacati u more. Nedić, Pećanac, Ljotić, Aćimović i Mihailović će se ujediniti. To treba razbiti. Treba iskoristiti u propagandne svrhe da su Dražu Mihailovića izbacili iz jugoslovenske vlade. Sabotaže i diverzije u naše ime treba obustaviti i celu stvar pretstaviti da su to izveli Dražini ljudi.*⁴⁷⁹

Sadržaj ovog dokumenta nedvosmisleno je potvrđivao procene o mogućim promenama na Balkanu i eventualno savezničko iskrcavanje na istočnu Jadransku obalu. Ovim procenama i informacijama do kojih je došla policija, mađarska vlada je davala poseban značaj. Sam Mikloš Kalai, predsednik vlade, je već 19.februara 1943.godine dao o tome izjavu, ističući da je *Balkan centar budućih događaja jer tamo treba računati na otvaranje Drugog fronta, a to se neposredno tiče i same Mađarske, kojoj i dalje, međutim, ostaje glavni neprijatelj Sovjetski Savez.*⁴⁸⁰

Partizanski pokret je u Bačkoj krajem 1942. i početkom sledeće godine pretrpeo više udara okupatora, uključujući i likvidaciju organizacionog sekretara PK KPJ za Vojvodinu Svetozara Markovića Toze.⁴⁸¹

Teška iskustva rata na ravničarskom prostoru ostavila su različite i protivrečne posledice u partizanskom pokretu. Jedan broj članova KPJ zahvatila je *pasivizacija, oportunistam i odsustvo revolucionarnog duha,*⁴⁸² drugi su se sklonili u glavni grad Mađarske kako bi izbegli hapšenje i razne provale. Tamo se, uglavnom, nisu povezivali najviše zbog malobrojnosti mađarskih komunista i boravili su u očekivanju za povoljniji povratak u Bačku. Veliki broj partijskih kadrova i boraca prešao je u Srem gde se uključio u partizanske jedinice. To je omogućilo da se težište partizanskog pokreta na početku 1943.godine prenese u podunavska sela, pre svega bačkopalanačkog sreza, gde se održavala živa veza sa Sremom i prebacivanje boraca iz Bačke u Srem, ali i Bosnu. Tokom 1943.godine u Srem je iz Bačke prebačeno oko 150 boraca.⁴⁸³

Strateški ciljevi partizanske borbe u Bačkoj izneti u pismu PK KPJ za Vojvodinu partijskim organizacijama Bačke i Baranje koje je datirano, ne slučajno, baš sa 15.martom 1943.godine. Pismo su napisali Geza Tikvicki i Nikola Petrović. U njemu su, pored analize

⁴⁷⁸ *Nova pošta*, Ujvidek 17 XI 1942,4.

⁴⁷⁹ MV.AZ, mađ.pol.5/59.

⁴⁸⁰ ZDNR XV/1,362.

⁴⁸¹ Vidi o tome opširnije: Svetozar Marković Toza, *Izabrani spisi* (Predgovor, izbor i objašnjenja D. K e c i ć), N.Sad 1974. i *Novi Sad u ratu i revoluciji*, knj.II.,105-121.

⁴⁸² *Izjava Nikole Petrovića o radu partijskih organizacija u Vojvodini 1941-1944*, (MV.AZ, br.8212-a).

⁴⁸³ *Vojvodina u NOR-u*,229.

situacije u Jugoslaviji i Bačkoj, date i jasne ocene o ciljevima NOP-a. *Narodni neprijatelji*, upozorili su, *žele da tu borbu pretstave kao isključivo akciju komunista, međutim, u redovima NOP-a bore se rodoljubi bez obzira na nacionalnost, političko ubeđenje i stranačku pripadnost. Narodnooslobodilačka vojska postala je faktor međunarodnog značaja u oružanoj borbi protiv fašizma...Naše organizacije moraju ispitati sve mogućnosti za rad među Mađarima i Nemcima i odlučno stati na kraj svakom sektaštvu i svim predrasudama u tom pogledu. One se ne smeju povoditi za šovinističkom propagandom, predrasudama i raspoloženjima koja su i u priličnoj meri raširena u srpskim masama, što ne znači da treba gušiti želju za pravednom osvetom među pravim krivcima. Partijske organizacije treba na vešt način da suzbiju šovinizam i nacionalnu netrpeljivost.* Pismo je posebno upozoravalo na nova politička pregrupisanja koja su išla ka narodnooslobodilačkom pokretu. Ocenjeno je da se i kod *mađarskih narodnih masa u Bačkoj opaža masovno trežnjenje i izivljavanje iluzija o oslobođenju* i da se to ogleda u izraženijem otporu prema Nemcima zbog sve težeg ekonomskog položaja.⁴⁸⁴

Ova politička previranja u Bačkoj početkom marta 1943.godine nisu promakla ni mađarskim vlastima. U mnogim izveštajima uočavali su da se među srpskim, a i drugim slovenskim narodima oseća *izvesna živost i komešanje usled situacije na ruskom frontu, lumpuju na javnim mestima, suviše su glasni, na svoje praznike šetaju se i previše se izazovno ponašaju. Opšti je utisak da samo čekaju priliku da se nešto desi i svi su spremni na akciju i na saradnju sa komunistima.*⁴⁸⁵ Shvatajući ozbiljno situaciju, ministar unutrašnjih poslova Ferenc Keresteš Fišer zabranio je (20.aprila 1943) svako prvomajsko okupljanje, zahtevajući od svih sreskih načelnika da posebno motre *na one osobe koji na reverima budu nosili crvene karanfile i time budu izazivali opravdano negodovanje kod patriotski raspoloženog mađarskog stanovništva.*⁴⁸⁶

Ovoj intervenciji ministra unutrašnjih poslova koincidirao je i proglas PK KPJ za Vojvodinu, koji je uputio za Prvi maj svim narodima Vojvodine. U njemu se, posle obraćanja srpskom stanovništvu, PK obraća i Mađarima ističući ponovo da *radnici i seljaci mađarske nacionalnosti nisu dobili ništa od onoga što im je obećala lažna revizionistička politika i propaganda...Hortijevska mađarska nije Mađarska za koju su se borili Petefi i Košut, ona je kolonija nemačkog fašizma. Spas vojvođanskim Mađarima neće doneti ni Hitler ni Horti već zajednička borba Mađara sa ostalim narodima Vojvodine...Srpski narod nije kriv za zločine koji su nad vama vršili protivnarodni režimi koji su i njemu oduzeli slobodu. Ne učestvujte u zločinima koje nad Srbima vrše Hitlerovi i Hortijevi plaćenici! Sve one koji su učestvovali u tim zločinima stići će zaslužena kazna.* Od naroda Vojvodine, a posebno od Mađara se tražilo da *na ovaj međunarodni praznik zadaju reč da će se zajednički sa ostalim narodima Vojvodine boriti za Vojvodinu u kojoj će svi narodi biti ravnopravni i uživati sva prava i slobodu.*⁴⁸⁷

Mađarske vlasti bile su veoma zabrinute političkom situacijom u severnoj Bačkoj, naročito u Subotici. Prema procenama subotičke žandarmerije na nju su uticali Srbi koji *sa sigurnošću tvrde da će Nemci izgubiti rat, da će Mađarsku okupirati Englezi koji će*

⁴⁸⁴ Lj. Vasilović, PK KPJ za Vojvodinu 1941-1944., 105-115.

⁴⁸⁵ Od početka 1943. policijske vlasti u Bačkoj imale su posebno zaduženje da svakih petnaest dana šalju izveštaje, posebno o držanju i raspoloženju slovenskog stanovništva. (ZDNR XV/1,375).

⁴⁸⁶ MV.AZ, mađ.grad.17/275.

⁴⁸⁷ Lj. Vasilović, PK KPJ za Vojvodinu 1941-1944., 122.

uspostaviti Veliku Jugoslaviju, u čije će se okvire ponovo vratiti Bačka, ali i odluka mađarskih vlasti da iz internacije vrate Blaška Rajića (12.aprila) i Lajča Budanovića, koju su Bunjevci, naročito oni jugoslovenske orijentacije primili kao znak slabosti mađarske države. Ovoj dvojici, ocenjeno je, *pravi Mađari u gradu niukom slučaju ne mogu zaboraviti njihovo antimadžarsko držanje u periodu između dva rata.*⁴⁸⁸

Uprkos straha od mogućih nemira srpskog stanovništva, mađarske vlasti nisu odustajale od primene oštrih mera prema njima. Od proleća 1943.godine sve više se praktikuju mere prisilne mobilizacije *nepouzdatih slovenskih elemenata na veoma osetljivom delu mađarske teritorije.* To se čini u nameri da se srpsko stanovništvo, naročito mladi *odvoje od veoma zarazne boljševičke propagande,* i prisile na različite fizičke poslove u industriji, poljoprivredi i dr. O ovim merama mađarskih vlasti saznajemo i iz izjave Novosađanina Spasoja Atanackovića Anketnoj komisiji posle rata. Tom prilikom on je izjavio: *Od mađarskih okupacionih vlasti sam pozvan na vojnu vežbu 22.aprila 1943.godine. Morao sam da se javim jer se svako neprijavlivanje sudilo po vojnom sudu. Određen sam bio za Abonj u Mađarskoj u blizini Solnoka. A ovdje se bilo okupilo oko 5.000 ljudi, od kojih oko 80% Srba...Nisu nam dali niti odelo niti oružje, već smo dobili vojničke kape i oko ruke traku sa mađarskom nacionalnom trobojkom...Prvo smo plevili repu na imanju barona Harkanja, a zatim smo upućeni na plantažu pirinča u gornje Potisje...,komandir naše čete bio je honvedski poručnik vitez Ferenc Kevehazi, pomadžareni slovački izrod čije je ponašanje prema nama bilo veoma strogo i nedostojno, jer je nas Srbe posebno nagrđivao i psovao...*⁴⁸⁹

U ovom periodu pojačao se i nemački pritisak na Mađarsku. On je sve više, pored vojnog, imao i ekonomski karakter, naročito u oblasti poljoprivredne proizvodnje. Velika ulaganja u rat opterećivala su budžet mađarske države što je umnogome uticalo na pad životnog standarda.⁴⁹⁰

Sveopšta ekonomska situacija dovela je tokom 1943.godine do porasta crne berze i drastičnog racionisanja životnih namirnica tako da je dnevno sledovanje hleba od 16 dkgr po stanovniku bilo znatno manje nego u Nemačkoj.

Kao izraziti poljoprivredni region, Bačku je 1943.godine pogodio i tzv Jurčekov sistem - obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda, posebno žitarica, po nižim cenama od tržišnih. To je izazvalo nezadovoljstvo seljaštva, posebno sitnog koje je već i onako bilo u teškom položaju zbog odlaganja mađarskih vlasti da sprovede agrarnu reformu.

Velike probleme vlasti su imale i u snabdevanju sirovinama onih industrijskih i zanatskih kapaciteta koji su proizvodili za potrebe fronta i ishranu stanovništva. One su bile suočene i sa sve izraženijim nezadovoljstvom radnika, a prema naredbi ministra unutrašnjih poslova Ferenc Keresteš Fišera trebalo je budno pratiti sve radničke pokrete, naročito štrajkove i posebno ispitati ko stoji iza njih, jer se smatralo da postoje pouzdane informacije o namerama bačkih komunista da vrše sabotažne akcije baš u mlinovima. Iz tih razloga

⁴⁸⁸ Iz tog vremena zanimljivi su i izveštaji o držanju subotičkih Jevreja, koji su smatrali da, ako i dođe do pobeđe antihitlerovske koalicije, Englezi neće više biti odlučujući faktor evropskih zbivanja već Sjedinjene Američke Države. One će želiti da stvore balkansku konfederaciju u koju bi ušle: Mađarska, Srbija, Albanija, Grčka, Bugarska i Rumunija. Smatralo se takođe da su Srbi tom idejom *prilično razočarani jer takvom podelom, Bačka i Baranja sigurno ne bi pripale Jugoslaviji.* (OL.ME.1943.R.15026).

⁴⁸⁹ MV.AZ, br.1311.

⁴⁹⁰ U 1943. izdaci za vojsku u odnosu na prethodnu godinu uvećani su za gotovo dva puta, a u odnosu na 1939. čak jedanaest puta. (K o r o m M, *A faszizmus bukása Magyarországon*, Budapest 1961,70).

trebalo je blokirati sve zalihe fosfora i sumpora kako bi se sprečile paljevine, i njihova prodaja obavljala samo uz specijalnu dozvolu policije i potpis sreskog načelnika.⁴⁹¹

Opšte i nepovoljne procene situacije u Bačkoj dovele su 7.juna 1943.godine do ponovnog uvođenja Jedinstvenog vojnog rukovodstva na čelu sa generalom Palom Platijem kojem su bili podređeni svi organi kraljevske policije i žandarmerije, isto kao i protekle 1942.godine.⁴⁹² Osnovni zadatak ove komande bio je očuvanje letine i sprečavanje partizanskih akcija u vreme kada je osnovna deviza i bačkih partizana bila *ni zrna žita okupatoru*.

U cilju što boljih priprema, Plati je pristupio i organizovanju civilnih straža, dajući posebnu ulogu leventiškoj omladini. Tokom 1943.godine u čuvanju letine angažuju se i Srbi, ne samo kao taoci, već u cilju potvrde njihove spremnosti da kao lojalni građani mađarske države učestvuju u *ovom značajnom nacionalnom zadatku*. Za potrebe naoružavanja civilnih straža Plati je sreskim načelnicima u Žablju, Senti, Titelu, Starom Bečeju, Odžacima, Bačkoj Palanci, Kuli i Somboru uputio 1.198 pušaka i 21.160 metaka što svakako prema procenama samih vlasti nije bilo dovoljno.⁴⁹³

I pored pojačanih mera za zaštitu letine sve su evidentnije partizanske diverzije, naročito od kraja avgusta i početka septembra. O tome svedoče i brojni policijski i žandarmerijski izveštaji, koje su mađarske vlasti namerno prikrivale, tvrdeći da su partizanske akcije usmerene samo na manje čuvane objekte i da oni ne predstavljaju značajniji faktor, posebno u vojnom smislu.

Međutim, koliko je bio jak strah od komunističkih akcija svedoči i jedno zapažanje iz poverljivog izveštaja velikog župana Bač Bodroške županije od 22.oktobra 1943.godine, upućenog Ministarstvu unutrašnjih poslova da mađarsko stanovništvo, posebno činovnici koji su došli 1941.godine u Bačku izražavaju veliku želju da se vrate na teritoriju nekadašnje mađarske države iz straha za svoju sudbinu jer se oseća partizanska aktivnost.⁴⁹⁴

Intenziviranje partizanskih akcija od druge polovine avgusta 1943.godine bilo je u vezi sa prebacivanjem Trećeg bačko-baranjskog odreda koji je formiran 11.avgusta u Sremu. Tokom oktobra ovaj odred izvršio je više oružanih akcija. Istovremeno, dolazi i do objedinjavanja partizanskog pokreta na čitavom vojvođanskom prostoru i formiranja Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora čime su udareni temelji budućeg političkog statusa Vojvodine u okvirima jugoslovenskog federalizma. U svom prvom proglasu od 22.avgusta 1943.godine pokrajinski NOO Vojvodine se obratio svim narodima Vojvodine, a među njima i, kako se tada isticalo, *poštenim Nemcima i Mađarima* rečima: *Ime Nemač i Mađar postalo je mrsko, zagađeno nedelima vaših fašističkih gospodara. No niste svi vi ogrezli u krvi naših rodoljuba, niste svi vi odobravalili zločine vaših pobesnelih sunarodnika. Sperite ljagu s imena vaših naroda...Osveta namučениh, poniženih, gaženih naroda biće stihijska, biće strašna. Zato se izdvojte na vreme iz tog krvavog kola koje očekuje odmazdu naroda! Pridružite se pravednoj borbi protiv neprijatelja koji je i vaš neprijatelj! Ovo je borba za slobodu svih naroda. Svi pošteni borci su dobrodošli!*⁴⁹⁵

⁴⁹¹ ZDNR XV/1, 395 i MV.AZ, mađ.grad.17/142.

⁴⁹² J. M i r n i ć, *Jedinstveno vojno rukovodstvo mađarskog okupatora u borbi protiv NOP-u u Bačkoj*, Vojnoistorijski glasnik br.2, Beograd 1968.7-71.

⁴⁹³ *Novi Sad u ratu i revoluciji*, knj.II.,148.

⁴⁹⁴ MV.AZ, br.23460-mikro film, (kockica 171)

⁴⁹⁵ J. P o p o v, *Glavni NOO Vojvodine 1943-1945*, N.Sad-Sr.Karlovcu 1977.6.

Ovim procesima u Vojvodini odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a daće još jasniji politički smisao i zamah.⁴⁹⁶ Članstvo KPJ i njihovi simpatizeri bili su obavešteni o zasedanju AVNOJ-a i njegovim odlukama. Javnost u Bačkoj obaveštena je o *partizanskom zasedanju* već 6.decembra 1943.godine preko *Reggeli Ujság*-a koji je preneo agencijsku vest MTI, primljenu od svog dopisnika iz Lisabona.

Bez obzira što se situacija na frontovima od početka 1943.godine menjala u korist antifašističke koalicije i što je jačao partizanski pokret u Bačkoj, nije došlo do ozbiljnijih promena kod mađarskog stanovništva u odnosu prema NOP-u Razloge tome Nikola Petrović vidi u određenim teškoćama, iako je bila ispravna partijska politika *objašnjavanju mađarskom proletarijatu da je narodnooslobodilačka borba jedini cilj i mogućnost ostvarenja klasnih i nacionalnih ciljeva.*⁴⁹⁷

Krajem 1943.godine u Bačkoj počinje izrazitije da deluje i pacifistički pokret koji se izražavao u širenju raznih letaka, izbegavanju vojne obaveze itd. Procenjujući važnost ove pojave štab Trećeg bačko-baranjskog odreda NOV i POJ uputio je krajem 1943.godine mađarskim vojnicima jedan letak pacifističke sadržine: *Honvedei, naša borba nije uperena protiv mađarskog naroda već protiv njegovih izdajnika Hortija, Kalaia i kompanije. Zato ne pucajte u partizane. Partizani nisu vaši neprijatelji. Prelazite s oružjem, pojedinačno i u grupama na stranu partizana. Partizani vas neće ubijati. Bežite iz vojske, napuštajte naše krajeve i idite svojim kućama. Ne slušajte naređenja i ubijajte one koji vas šalju protiv našeg naroda i njihovih boraca. Ne učestvujte u zločinima nad našim narodom jer će svaki zločinac biti nemilosrdno kažnjen. Znajite da je svaki metak ispaljen na partizane uperen i protiv slobode mađarskog naroda...Partizani vam pružaju prijateljsku ruku i pozivaju na zajedničku borbu protiv Hitlera, Hortija, Kalaia i drugih izdajnika za slobodu i bratsku saradnju slovenskih i bratskog mađarskog naroda.*⁴⁹⁸

Međutim, sve to nije bilo dovoljno za radikalnije promene u stavovima mađarskog stanovništva Bačke, s obzirom da se u isto vreme intenzivira propagandna aktivnost Stranke strelastih krstova koja će nacionalističkim i demagoškim parolama ojačati svoja politička uporišta kod znatnog broja mađarske sirotinje.

b. Bački Srbi u Kalaievoj politici "klackalice"

Mađarska vlada Mikloša Kalaia uveliko je verovala u izgradnju "novog evropskog poretka", ali se posle prvih većih poraza, naročito posle katastrofe Druge mađarske armije kod Voronježa, počela priklanjati pragmatičnijim interesima i kursu. Tragične posledice pronemačke politike i oslanjanja na Treći Rajh, Kalai je pokušao da ublaži politikom tzv "klackalice" uspostavljajući određene kontakte sa Velikom Britanijom, demokratskim snagama u Mađarskoj, ali i van nje. Važnu ulogu u tim namerama trebalo je da odigra promena politike prema Srbima u Bačkoj, ali i izvesno povezivanje sa pokretom Draže Mihailovića, a preko njega i sa jugoslovenskom vladom u Londonu. Određena uloga namenjena je i Milanu L.Popoviću s obzirom na političke veze koje je imao, ne samo u Beogradu već i u Evropi. U tom kontekstu i treba tražiti namere Mađarske da pred svetskom

⁴⁹⁶ Vidi opširnije rad Č. P o p o v a, *Oček Drugog zasedanja AVNOJ-a u Vojvodini*, JIČ br.3/1963,73-93.

⁴⁹⁷ MV.AZ, br.8212/a.

⁴⁹⁸ *Novi Sad u ratu i revoluciji*, knj.II.,386.

javnošću, pre svega demokratskom, Kalai *spere ljagu zbog sramnih događaja masakriranja Srba januara 1942.godine* i "kazni" najodgovornije za raciju.

Insceniranim pokretanjem odgovornosti za raciju u mađarskom Parlamentu, jula 1942.godine, trebalo je uveriti evropsku demokratsku javnost u spremnost Mađarske da o tim sramnim događajima javno progovori. Upoznavanje Evrope sa tragičnom racijom i svim okolnostima u kojima je izvedena, poverena je, ne slučajno, Milanu L.Popoviću koji je početkom avgusta 1942.godine po specijalnom zadatku otputovao u Švajcarsku, navodno na sastanak antiboljševičkog komiteta. Tu se susreo sa Teodorom Auberom, poslanikom u švajcarskom Parlamentu, koji je bio na čelu evropskog antiboljševičkog komiteta, sa Gustavom Keverom, poznatim mađarskim demokratskim političarom koji se u toku rata našao u Švajcarskoj, Grigorijem Gafenkuom, bivšim ministrom inostranih poslova Rumunije, Leopoldom Roisierom, generalnim sekretarom Interparlamentarne unije i drugima. Pored ovih kontakata, Milan L.Popović trebalo je da stupi i u vezu sa jugoslovenskim poslanikom Momčilom Jurišićem i preko njega upozna izbegličku vladu u Londonu o genocidu nad Srbima u Bačkoj.⁴⁹⁹

Po povratku iz Švajcarske Milana L.Popovića primio je zamenik regenta Ištvan Horti koji je tada važio za čoveka probritanske orijentacije. Mladi Horti se tada interesovao kakve su reakcije među diplomatskim krugovima u Švajcarskoj i da li kod njih vlada uverenje da će Nemačka u dogledno vreme izgubiti rat. Popović ga je navodno informisao *da Mađarska neće biti puštena na Mirovnu konferenciju ako ne da zadovoljenje Srbima za učinjene pokolje u Bačkoj* i da se Zapad grozi činjenicom *da se takav masakr nad srpskim stanovništvom mogao dogoditi u XX veku*. Prema kasnijem svedočenju Milana L.Popovića Ištvan Horti je izjavio da će se on lično založiti da se glavni krivci, i to pronemački orijentisani mađarski oficiri, ne samo izvedu pred sud, već i najstrožije kazne.⁵⁰⁰ Međutim, samo desetak dana kasnije Horti mlađi je tragično stradao kao pilot na Istočnom frontu.

Kalaieva vlada, pod pritiskom demokratske javnosti, smatrala je oportunističkim da se u Parlamentu oglasi i jedan Mađar. Tako je Endre Bajči Žilinski, koji je već od ranije javno osudio januarske događaje (početkom decembra 1942), ponovo pokrenuo pitanje odgovornosti svih aktera racije, a posebno Ferenc Sombathelja. Govoreći u Parlamentu, Žilinski je od poslanika, posebno od imredista i članova Stranke strelastih krstova, bio u vreme govora ne samo ometan i napadan dobacivanjima da je američki i britanski agent, nego je Jožef Prokopec čak javno izrazio žaljenje što Žilinski nije likvidiran u novosadskoj raciji.

Početkom 1943.godine mađarsku politiku je karakterisalo izvesno popuštanje i liberalizacija stava prema srpskom stanovništvu u Bačkoj. To se, međutim, odnosilo samo na one koji su ispoljavali svoju lojalnost mađarskoj državi. Svi koji su se bavili, po oceni vlasti, subverzivnom i podrivlačkom aktivnošću i nadalje su podvrgavani najstrožim merama i kaznama.

Tom smeru mađarske politike posebnu težinu trebalo je da da imenovanje episkopa Irineja Čirića u Gornji dom mađarskog Parlamenta (početkom februara 1943). Naime, kako

⁴⁹⁹ U svom *Londonskom dnevniku* Milan Grol je zabeležio da je Momčilo Jurišić obavestio vladu u Londonu o inicijativi Milana L.Popovića i porukama Milana Nedića i Dimitrija Ljotića, što je nedvosmisleno svedočilo da je Mađarska već tada pokušavala preko Srbije da stupi u vezu sa Englezima, ali i da nije imala stvarnih i pravih informacija o prilikama u Srbiji, budući da je londoska jugoslovenska vlada obavestila Jurišića da preko Popovića ne može ništa poručivati Nediću jer se *moraju otkloniti sve sumnje kod Amerikanaca, Engleza i Rusu da se održavaju bilo kakve veze sa Ljotićem i Nedićem*. (M. G r o l, *Londonski dnevnik 1941-1945*, Beograd 1990,186).

⁵⁰⁰ MV.AZ, br.8398.

županijsko veće Bač-Bodroške županije nije izabralo episkopa bačkog za člana Gornjeg doma (tj. njegovo kandidovanje nije prošlo iako je imao podršku Leo Deaka) Horti je, koristeći svoja prava po Ustavu ipak imenovao Irineja Ćirića za poslanika. O Ćiriću je tada mađarska štampa pisala veoma pohvalno, ističući njegovu izuzetnu erudiciju i zasluge za poboljšanje položaja srpskog naroda u Bačkoj.⁵⁰¹ Međutim, članovi KPJ u Bačkoj nisu delili takva povoljna mišljenja. Preko *Slobodne Vojvodine*, organa Narodnooslobodilačkog odbora za Vojvodinu, uputili su otvoreno pismo episkopu bačkom u kome se, između ostalog, kaže: *Gospodine Ćiriću, Verovatno pretpostavljate da naše pismo ne pišemo sa namerom da Vam čestitamo visoko odlikovanje i poverenje koje Vam je ukazano sa strane srboždera Hortija Vašim nimenovanjem za člana njegovog Gornjeg doma. Vaš ulazak u peštanski Gornji dom od većine pravoslavnih Srba primljen je sa izrazima dubokog gađenja... Vi ste danas oslonac fašističkog okupatora u redovima bačkih Srba... Vi ste položili zakletvu vernosti najljućem neprijatelju bačkih Srba.*⁵⁰²

Komunisti su upozoravali Ćirića da će ga srpski narod zbog kapitulantske politike pozvati posle rata na odgovornost. Sugerisali su mu da bi bilo veoma korisno da demonstrativno napusti Gornji dom i *prekine izdajničku saradnju sa okupatorom i posebno njegovim slugom Milanom L. Popovićem.*⁵⁰³

Složena situacija u Bačkoj, naročito u šajkaškoj koja je živela sa tragovina racije iz 1942. godine, uveliko je blokirala ostvarenje promene stava mađarske države prema Srbima, iako je ona očekivala da će želja za saradnjom poteći baš od njih. Očekivalo se to i od akcije za izjavu lojalnosti koja je organizovana u selima šajkaške početkom februara 1943. godine, ali ona i pored očekivanja vlasti među srpskim stanovništvom nije naišla na masovniji ođek. Igrajući, pre svega, na kartu antiboljševizma, vlasti su tada procenjivale da je *srpsko stanovništvo u trouglu: Ujvidek-Žabalj-Titel sada već sasvim ubeđeno da propaganda iz inostranstva želi samo da ostvari nemire koji bi u prvom redu prouzrokovali neželjene posledice.* U to ih je donekle uveravala poseta 25 žabaljskih Srba (8. februara 1943.) opštinskom beležniku i njihova izjava: *Nemojte misliti da mi očekujemo pobedu Sovjetskog Saveza. Ako oni pobede i mi smo izgubili. Mi ćemo biti oni koji će pre mađarskih vlasti intervenisati i ugušiti svaku eventualnu pobunu.*⁵⁰⁴ Istovremeno, zabeleženi su i brojni zahtevi Srba iz Šajkaške da im se vrati imovina i povuku uvedeni komesari koji su postavljeni na čelo njihovih zanatskih radnji i drugih objekata.⁵⁰⁵

Značajan dokaz promene stava mađarske politike prema srpskom stanovništvu trebala je da bude i smena velikog župana slobodnog kraljevskog grada Novog Sada dr apatini Petera Fernbaha koji je smatran veoma odgovornim za sprovođenje novosadske racije 1942. godine. Na njegovo mesto, već smo ranije pomenuli, bio je postavljen dr Leo Deak kojeg je odmah nakon instalacije posetila delegacija Srba na čelu sa Milanom L. Popovićem. Tom prilikom on je izjavio da veliki župan u Novi Sad dolazi ne kao stranac i da će mu zbog *njegove borbe koju je vodio u vreme Kraljevine Jugoslavije za položaj Mađara biti sasvim razumljivo to što sada traže bački Srbi u mađarskoj državi, a oni traže samo toliko*

⁵⁰¹ *Reggeli Ujság* Ujvidek 1943 II 6,6.

⁵⁰² *Slobodna Vojvodina* (izdanje za Bačku), mart-april 1943.

⁵⁰³ Prema neobjavljenim sećanjima Nikole Petrovića, komunisti su u to vreme čak pripremali atentat na Irineja, ali se od toga ipak odustalo.

⁵⁰⁴ *Nova pošta*, Ujvidek 11.II 1943,3.

⁵⁰⁵ ROMS. 19243.

koliko su imali u stara vremena. Deak je tada odgovorio da svojom delatnošću želi da narodnosni stav u pitanjima i Srba stavi u položaj potpune ravnopravnosti i to na osnovama Zakona o narodnostima iz 1868.godine. Deak je tada posebno insistirao da mu u tim nastojanjima pomognu viđeniji novosadski Srbi kako bi se međunacionalne strasti smirile u obostranom interesu.⁵⁰⁶

Mađarska štampa (i budimpeštanska i bačka) pompezno je najavljivala nove tonove u mađarskoj politici. Tako je *Pesti Magyarország* objavio članak pod naslovom *Ujvidečki mir, a Magyar Nemzet, Pružanje ruke pomirenja u Ujvideku.*

Realnost nacionalnih prilika u Bačkoj, naročito u Šajkaškoj, bila je, međutim, više nego delikatna i teška, iako se verovalo da je u stavu prema Srbima došlo do značajnih promena. Dopisnik MTI agencije iz Novog Sada pisao je o tome: *Mađarska uprava u toku dvogodišnjeg stvaralačkog rada rešila je najveće goruće pitanje. Naročito je veliki pažnju obratila ispunjenju želja narodnosnih manjina. Politika narodnosnog izmirenja ostvarena je na svim linijama. Vlada je prema Srbima primenila zakone koji su bili u važnosti još pre Prvog svetskog rata, a koji su prema mišljenju mirnodopskih Srba karakterisali opštu slogu i bratsku ljubav. Taj Zakon o narodnostima iz 1868.godine i danas važi...Delvidek kao krajnja tvrđava kulture vekovima je zračio kao simbol evropske kulture prema Balkanu. I najekskluzivniji srpski istoričari i pisci su priznali da je mađarski Delvidek bio kolevka srpske književnosti. To dokazuje da je mađarska uprava prema manjinama uvek vodila politiku razumevanja i to i danas u svakom pogledu dolazi do izražaja. Bački Srbi i danas mogu slati svoju decu u osnovne škole na srpskom. U Ujvideku im stoji na raspolaganju Srpska gimnazija, a sem toga verske, dobrotvorne i privredne ustanove nepromenjeno mogu nastaviti rad. Srpska vera - grčko istočna uživa potpunu slobodu...*⁵⁰⁷

U predavanju koje je održao u Subotici 17.aprila 1943.godine, direktor Manjinskog instituta i profesor Pečujskog univerziteta dr Ferenc Faluhelji razmišljao je u slično. Upozoravao je da se nacionalnim manjinama *mora dati mogućnost potpunog razvitka i izražavanja nacionalne individualnosti, ali da se pored razvijanja harmonične situacije ipak mora voditi računa o osiguranju suprematije Mađara. Mi verujemo u svoju životnu snagu, ali verujemo i smatramo da ovde niko u Delvideku, pa ni mi me možemo da stvorimo čisto nacionalnu državu...*⁵⁰⁸

Ova deklarativna otvorenost mađarske politike za saradnju sa Srbima u praksi se primala veoma sumnjičavo i skeptično. Sve njihove i onako ograničene aktivnosti, bile su i dalje pod strogom policijskom kontrolom. Tako, na primer, za pozorišnu predstavu *Knez Ivo od Semberije* koja je izvedena u Novom Sadu 14.marta 1943.godine u režiji Milana Ajvaza, u policijskom izveštaju podnetom posle njenog prikazivanja, isticalo se *da je u ovo vreme veoma opasno davati ovakve predstave, jer mada se radi o turskom ropstvu, bilo je i suviše aluzija na današnje vreme i poziva na ustanak.*⁵⁰⁹

Veliki publicitet dat je i predavanju profesora Beogradskog univerziteta i predsednika Srpske književne zadruge Svetislava Stefanovića o kulturnoj i književnoj tradiciji Srba u

⁵⁰⁶ Nova pošta, Ujvidek 2.III 1943,3. U delegaciji su bili i: Todor Milić, Daka Popović, Branko Ilić, Milan Sekulić, Miloš Petrović, Obrad Milutinović, Branko Nikolić, Radoslav Ilić, Kosta Mirosavljević, Jovan Čulum, Nika Novaković, Stanoje Šilić, Milan Subotin, Sima Marković i Miša Bajić.

⁵⁰⁷ Nova pošta, Ujvidek 17.IV 1943,4.

⁵⁰⁸ Nova pošta, Ujvidek 18.IV 1943,4.

⁵⁰⁹ MV.AZ, br.19875 i Novi Sad u ratu i revoluciji, tom II.,137-138.

XIX veku na području Austro-Ugarske monarhije i njihovim vezama sa mađarskim piscima koje je održano u Novom Sadu 28.marta 1943.godine. Prema novinskim izveštajima predavanje je ostavilo dubok utisak, posebno da je jedno poznato ime javnog života Beograda održalo književno veče u Ujvideku, što je pre dve godine bilo gotovo nemoguće.⁵¹⁰

U duhu ovih promena koje su rezultat stanja na svetskim ratištima, ali i unutrašnjih potreba mađarske politike, i saradnje sa Srbima pokušava se proširiti i na veze sa četničkim pokretom Draže Mihailovića. Mađarska štampa, u to vreme, piše veoma afirmativne tekstove o Mihailoviću kao nacionalnom heroju, koji se u interesu Srpstva bori, pre svega protiv komunista. Za razliku od četnika, Titovi partizani se tretiraju kao komunistički banditi, u čijim redovima se nalaze sami odrpanci i Cigani.⁵¹¹ Mada je državna bezbednost Mađarske već februara 1943.godine imala pouzdane podatke da je Josip Broz stvarna ličnost, da je na čelu komunističkog pokreta u Jugoslaviji i vođa partizanskih jedinica, ipak se u štampi pisalo da je Tito, u stvari skraćenica za Tajna Internacionalistička Teroristička Organizacija.⁵¹²

U procenama političkih prilika među Srbima, mađarske vlasti su posebno strahovale od njihove masovnije boljševizacije. Zanimljivo je da su u komunistima videli samo ideološku, a ne i nacionalnu opasnost. One su u jednoj opširnijoj analizi procenjivale da su naročito mladi intelektualci Srbi prijemčivi komunističkoj propagandi jer su bez zaposlenja, ali da većina srpskog stanovništva sa većim simpatijama prati delatnost Draže Mihailovića, vođe srpskih ustanika koji se bore za srpske nacionalne interese. U analizi se, takođe, ističe da je Draža zauzeo odlučan stav prema komunistima i da ih istrebljuje gde god to može. Raspoloženje u pogledu Nedićeve beogradske vlade je podeljeno. Posednički slojevi usvajaju stav da Nedić služi interesima srpskog naroda, ukoliko on želi da onemogući istrebljenje srpskog muškog stanovništva, te time u krajnjoj liniji čini uslugu Srpstvu. Temperamentniji slojevi stanovništva, naročito mlađe generacije intelektualaca u Nediću vide veleizdajnika, koji je srpstvo izdao nemačkim interesima.⁵¹³ Isticano je i korektno ponašanje crkvenih krugova i da nije nimalo slučajno da je baš jula 1943.godine crkveni posedi u Donjem i Gornjem Kovilju i Beočinu oslobođeni sekvestra. U tom pogledu приметni su i naponi da se formira Mađarska pravoslavna crkva, ali su te namere ostale bez nekog većeg uticaja na bačko Srpstvo.⁵¹⁴

U cilju da afirmiše integritet mađarskih nacionalnih interesa, posebno istorijsku trajnost ostvarenih promena od 1941.godine, ministar unutrašnjih poslova Ferenc Keresteš Fišer posetio je Sombor, Novi Sad, Kanjižu, Sentu, Stari Bečej, Doroslovo i još neka mesta. Tom prilikom želeo je da dobije ponovnu izjavu lojalnosti bačkih Srba, upozoravajući da se sa narodnostima želi uspostaviti čvrsta saradnja u svim oblastima života i dobrosusedski odnosi sa državama bivše Jugoslavije, a posebno sa Srbijom, ali da je delvidečka zemlja uvek bila mađarska i da će takva ostati za svagda.⁵¹⁵

⁵¹⁰ Reggeli Ujság, Ujvidék 1943 III 29,4.

⁵¹¹ Magyar futár, Budapest 1943 V 8,3. Tek će se početkom aprila 1944. po prvi put pojaviti slika partizana sa titovkom i zvezdom petokrakom u mađarskim novinama u Bačkoj. (Délvidék, Zombor 1944 IV 7,3).

⁵¹² Délvidék, Zombor 1943 XI 7,3. Vidi opširnije rad J. M i r n i ć a Mađarsku obavestajna služba i zagonetku Tito, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br.30,N.Sad 1961,147-156.

⁵¹³ MV.AZ, br.19882.

⁵¹⁴ Vidi opširnije rad episkopa šumadijskog Save (Vukovića) Pokušaji stvaranja mađarske pravoslavne crkve u toku rata 1941-1945, "Crkva" 1991,Beograd 1990.

⁵¹⁵ Délvidék, Zombor 1943 IX 1,3 i Reggeli Ujság, Ujvidék 1943 IX 1,5.

Posebna pažnja poklonjena je i nastojanjima da se obnovi rad Matice srpske. Posebnu aktivnost ispoljio je Milan L. Popović koji je 13. novembra 1942. godine zatražio od Mikloša Kalaja da Matica nastavi sa radom kao najstarija kulturna ustanova u Srba. Mađarske vlasti su procenile da bi obnova *umirujuće delovala na široke slojeve stanovništva* i da bi joj trebalo vratiti njena autonomna prava. Ne mala imovina Matice srpske, uvođenjem Vojne uprave 1941. godine, stavljena je pod sekvestar i komesarsku upravu - prvo Ferenc Blažeka (koji je zbog raznih malverzacija smenjen), a kasnije i Đule Uriha (koji se prema Matičinoj imovini nije ništa bolje odnosio od Blažeka). Početkom januara 1943. godine kao znak promene odnosa prema Matici imenovan je vladin komesar dr Bala Pal koji je bio i načelnik odeljenja za narodnosti pri Predsedništvu ministarstva, rođeni Novosađanin, dobar poznavalac srpskog jezika i prilika u gradu i Bačkoj uopšte.

Davanje dozvole za rad Matici srpskoj i vraćanjem njene imovine, mađarske vlasti su želele da to predstave kao čin posebnog razumevanja prema Srbima. Takođe su želele da Matica stipendiranjem srpske mladeži koja bi učila na mađarskim univerzitetima, utiče na njihovo *izlečenje od komunističkog uticaja*.⁵¹⁶

Matica srpska obnovila je rad 17. avgusta 1943. godine, sednicom uprave kojom je predsedavao predsednik dr Aleksandar Moč i njegovim izveštajem o radu za protekle dve godine koji je podneo na mađarskom jeziku. O ostalim tačkama dnevnog reda raspravljalo se na srpskom jeziku, najviše o zadužbinama i obnovi rada matičine biblioteke. Policijski inspektor, koji je pratio njen rad, u podnetom izveštaju višim organima je istakao *da na sednici nije bilo od strane članova Upravnog odbora nikakvog političkog istupanja*.⁵¹⁷

Kao vid ustupka srpskom narodu trebalo je da posluži i emitovanje dnevnih vesti na srpskom jeziku koje su otpočele 26. jula 1943. godine na Prvom programu Radio Budimpešte u 16,35 sati.

Taj smisao imali su i pokušaji *ublažavanja posledica racije*. Krajem avgusta 1943. godine izvršeno je popisivanje materijalne štete, posle čega je vlada donela odluku o obeštećenju koju je trebalo realizovati u roku od osam godina. Za te potrebe izdvojeno je deset miliona penga, ali ovu "ponudu" srpsko stanovništvo, posebno u selima šajkaške nije prihvatilo.

Politikom malih ustupaka Srbima Kalai je nastojao da sebi i Mađarskoj obezbedi izvesnu odstupnicu u trenutku završetka rata. U njegovoj politici "klackalice" Srbi su trebali da postanu potencijalna veza sa zemljama zapadne demokratije, ali i faktor relativizacije odgovornosti Mađarske posle rata. Međutim, *iskakanje iz nemačkog broda kojim je kormanio admiral Horti* bilo je sve manje moguće i realno. Pronemački krugovi u Mađarskoj, posebno pripadnici Stranke strelastih krstova, sve agresivnije nastupaju na političkoj sceni. S druge strane, probritanske snage, naročito od januara 1943. godine, pokušavaju da ostvarie veze sa Zapadom. Značajnu ulogu u tome imao je poznati naučnik Albert Senderdi, dobitnik Nobelove nagrade za otkriće vitamina "C" koji je početkom februara 1943. godine boravio u Istanbulu sa specijalnim zadatkom da stupi u vezu sa Amerikancima i Englezima.⁵¹⁸ Istu ulogu imao je i Ištvan Ujsasi, šef državne bezbednosti Mađarske, koji je bio lični prijatelj Draže Mihailovića od vremena kada su obojica bili vojni atašei u Pragu.⁵¹⁹

⁵¹⁶ MV.AZ, br.19882.

⁵¹⁷ ZDNR XV/1,407.

⁵¹⁸ M. Č o r o v i ć, *Admiral na belom konju*, Beograd 1981,156-159.

⁵¹⁹ Ujsasi je pokušao da uspostavi vezu sa Dražom još krajem 1942. Tek 14. januara 1943. uputio je pismo

Posebne nade polagane su u veze sa četničkim pokretom. Verovalo se da se preko tih veza može bar na neki način *sprati ljaga sramnog masakra nad srpskim stanovništvom*, popraviti međunarodni položaj Mađarske u očima demokratske javnosti, ali i uspješnije suprotstaviti sve izraženijoj komunističkoj aktivnosti, ukoliko bi se u nekoj formi dozvolila četnička aktivnost u Bačkoj, a njihova međusobna vojna aktivnost dovela bi i do manjeg vojnog angažovanja Mađara. U ostvarivanju te politike imao je posebnu ulogu *za to veoma pogodni Milan L. Popović, pre svega zbog svoje izrazite antiboljševičke aktivnosti*. On je politički delovao u potpunosti saglasnosti sa dr Leo Deakom i naravno Miklošem Kalaiem. Do pokušaja organizovanja četničkog pokreta, tj Jugoslovenske vojske u otadžbini na teritoriji Bačke došlo je krajem 1942. i početkom sledeće godine. U tu akciju uglavnom su se uključili bivši oficiri Kraljevine Jugoslavije, stupajući u kontakte sa viđenijim srpskim advokatima, lekarima, trgovcima i drugima na području Novog Sada, Sombora, Odžaka, Starog Bečjeja i Subotice. Međutim, pokret je ostao samo u organizacionim idejama sa ambicijama da se u vreme anglosaksonskog iskrcavanja vojno aktivira, pre svega u borbi protiv komunista. Mađarske vlasti su znale razloge formiranja četničkog pokreta u Bačkoj i Vojvodini. Bile su upoznate i sa njegovim namerama da revidira granice koje su uspostavljene posle Prvog svetskog rata, i da ih pomeri prema severu na liniju: Baja-Mohač-Pečuj, pa i do okoline Segedina. Već tada se u londonskoj jugoslovenskoj vladi, ali i među jugoslovenskim komunistima razmišljalo o preseljenju i međusobnoj razmeni stanovništva.⁵²⁰

Iako dobro upoznate sa organizovanjem četničkog pokreta u Bačkoj (o čemu svedoče brojni izveštaji sa terena), mađarske vlasti su smatrale oportunističkim, zbog sopstvene javnosti, da insceniraju suđenje pripadnicima Jugoslovenske vojske u otadžbini. Avgusta 1943. godine uhapsili su stotinak članova ove organizacije, a suđenje je obavljeno oktobra iste godine u Somboru. Suđenju je sve vreme prisustvovao Milan L. Popović koji je za optužene angažovao poznate budimpeštanske advokate: Dežea Abrahama i Kornela Kelemena. Procesu je dva puta prisustvovao i dr Leo Deak po nalogu Keresteš Fišera, kao i Ištvan Ujsasi koji je došao u Sombor da *vidi kako napreduje suđenje*.⁵²¹ Istragom je ustanovljeno da je komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini za područje Vojvodine bio major Toma

---

kapetanu Milanu Andrinu, koji se nalazio u N.Sadu, sledeće sadržine: *Gospodine kapetane, na žalost mi Mađari se protiv svoje volje nalazimo u ratu sa Jugoslovenima, tj. Srbima. Mađarski narod i vlada od sveg srca žele da se uspostavi veza i poravnaju računi sa Srbima još pre završetka rata kako na konferenciji mira velike sile ne bi imale da se bave odnosima između nas. Mađarski narod simpatizuje Jugoslovene, a naročito junački srpski narod koji ima slične rasne osobine sa Mađarima, jer kad god smo međusobno ratovali uvek smo i jedni i drugi imali više štete nego koristi, mađarski narod želi da u buduću sa Srbima bude uvek u dobrim odnosima i da ne bude oruđe velikih silu pa prema tome mađarska vlada želi da uspostavi veze sa predstavnikom jugoslovenske vlade Dražom Mihailovićem...Recite gospodinu generalu Draži Mihailoviću da na proleće ove godine kudu Anglosaksonci budu vršili napade na Evropu, pa i na Balkan, stane onda kada dođe do mađarske granice, da on sa svojom vojskom ne ide dalje, jer će Mađari braniti svoje granice. Ne treba uzaludno prolivati krv, naročito našu i vašu, jer će ipak buduće granice između nas diktirati velike sile pobednice. Ako bi trebalo, Mađari bi bili spremni da generalu Mihailoviću pomognu svim sredstvima".*

Po nalogu Ujsasija M. Andrin i D. Cukavac maja 1943. otputovali su u Istanbul sa ciljem da stupe u vezu sa jugoslovenskim konzulom, majorom Vladimirom Perićem. Međutim, ova misija nije dala očekivane rezultate po Mađarsku, ali je Cukavac ipak dobio zadatak da na teritoriji Bačke ozbiljnije pristupi formiranju četničkog pokreta. (M. Č o r o v i ć, nav. delo, 161-163 i MV.AZ, br. 8402).

⁵²⁰ MV.AZ, br. 23.014.

⁵²¹ HIL VKF eln.5928/1943.

Jovanović, na čelu bačkog korpusa major Dragiša Rakić, a da je planirano i formiranje pet brigada u Bačkoj i Baranji.⁵²² Utvrđeno je takođe, da su uhapšeni dobili direktive od Draže Mihailovića (preko kurira iz Beograda) i da im je cilj bio *organizovanje pokreta koji će povesti oružanu borbu protiv mađarske države, i u slučaju njene propasti preuzeti svu vlast i vratiti ove krajeve u sastav jugoslovenske države.*⁵²³

Sud je osudio na smrt dvojicu uhapšenih - Novicu Vučinića i Ištvana Kiša (poručnika bivše jugoslovenske vojske i Mađara po nacionalnosti), 31 uhapšenog na vremenske kazne od 10 do 15 godina. Međutim, na insistiranje Milana L. Popovića i episkopa Irineja Čirića zatraženo je od Ferenc Sombathelja poništenje smrtno kazne za prvu dvojicu.⁵²⁴ Čirić je tada šefu mađarskog Generalštaba Sombathelju uputio telegram sledeće sadržine: *Vučinić Novicu i Kiš Ištvana, bivše jugoslovenske oficire je sud Vaše velike milosti šefa Generalštaba na procesu održanom u Somboru dana 8. i 9. oktobra 1943. zbog krivice neverstva osudio na smrt. Kao hrišćanski arhiepiskop slobodan sam da izađem pred Vašu milost sa molbom za pomilovanje osuđenih. Na životnom putu mlađi ljudi nisu okoreli zločinci već oni koji će se vratiti na dobar put. Sa dubokim poštovanjem. dr Irinej Čirić, bački pravoslavni srpski episkop.*⁵²⁵ Svi ostali faktički su bili samo internirani. Posle rata dr Deak će u istražnom postupku prilikom suđenja za ratne zločine izjaviti *da je još u toku samog suđenja stekao utisak da je osuđenima pomilovanje bilo unapred obećano.*

Usled učestalih partizanskih diverzija i suđenja četničkoj grupi, mađarske vlasti su zatražile od Milana L. Popovića i Bogdana Dunderskog da bački Srbi ponovo daju izjavu o lojalnosti mađarskoj državi. Čak im je bilo priprećeno da će u Bačkoj doći do ponovne racije. Tim povodom je 6. oktobra 1943. godine održana u Novom Sadu tajna konferencija *rukovodilaca Srba u Delvideku* s ciljem usvajanja jedinstvenog stava prema ovim mađarskim pretnjama. O odlukama skupa informisan je dr Leo Deak preko posebne delegacije u kojoj su bili: Milan L. Popović, Bogdan i Đoka Dunderski, Đorđe Lazić, dr Miloš Petrović i Todor Milić.⁵²⁶ Nekoliko dana kasnije *Nova pošta* objavila je ove odluke poznate pod "Rezolucija bačkih Srba". U njoj se isticalo: *Bačko Srpstvo svesno je da dela i u sopstvenom interesu kada i sa svoje strane želi da osigura, uz pripomoć vlasti održavanje mira i pravnog poretka, osiguranje imetka, reda i javne bezbednosti na svim linijama i pod svim okolnostima. Baš zato bačko Srpstvo ne identifikuje se sa delima koja su u poslednje vreme izvršena protiv javne i privatne imovine i protiv života i ličnosti organa javne bezbednosti i njihovim izvršiocima. Svim snagama će nastojati da na celo srpsko javno mnjenje utiču u tom pravcu da krivce poznate pod imenom "partizani", elemente koji se nalaze u bekstvu niko ne krije, ne pomaže nego po dužnosti preda vlastima.*

Bačko srpstvo i ovom prilikom moli vladu da i nadalje osigura srpstvu punu državnu ravnopravnost kako bi gornji stav i na ovaj način bio opravdan.⁵²⁷

Od 14. do 23. decembra 1943. godine održano je i suđenje glavnim vinovnicima racije. Ono je koincidiralo sa promenom stava prema Srbima. Tada je suđeno: Ferencu Feketehalmi Cajdneru, Jožefu Grašiu, Laslu Deaku, Martonu Zeldiu i drugima. Namenjeno demokrats-

⁵²² A Sajt E, *Délvidék.*, 229.

⁵²³ ZDNR XV/1, 413-414.

⁵²⁴ MV.AZ, br.8317.

⁵²⁵ MV.AZ, mađ.voj.2/87.

⁵²⁶ MV.AZ, br.8317.

⁵²⁷ *Novi Sud u ratu i revoluciji*, knj.II,244-245.

koj javnosti Zapada, i na određeni način Srbima (zadovoljenje za raciju), suđenje je okončano kao farsa, budući da je svim osuđenim omogućeno da u januaru 1944. godine pobegnu avionom na nemačku teritoriju. O ođeku suđenja na Zapadu i među Srbima na svojevrsan način ilustrovao je i članak književnika Marka Ristića koji je namenio britanskoj javnosti. Između ostalog, u članku se konstatuje: *Mađarska štampa i propaganda preplavili su ovih dana svet o "begstvu" u Nemačku visokih mađarskih oficira odgovornih za pokolje izvršene nad civilnim srpskim stanovništvom u onom delu Jugoslavije okupiranom od strane Mađarske. Mađarska štampa trubi da su ovi oficiri pobjegli tobože zato što su stavljeni pod sud za svoja nedela. Stvar je jasna. Radi se o tome da se Mađarska prikaže kao zemlja reda i poretka i da se odgovornost za planski pokolj srpskog i jevrejskog življa u Bačkoj skine sa zvanične Mađarske i prebaci na nekoliko osoba koje su "tobož" te pokolje vršili na svoju ruku. Istina je, međutim, sasvim drugačija...Mađarskoj se više ne može dozvoliti da obmanjuje svetsku javnost lažima o svojoj hrišćanskoj kulturi, misiji da bude vođ malih naroda, parlamentarnom režimu i simpatijama prema demokratskim silama, a naročito prema Engleskoj. Ona je, kako u prošlom ratu tako i u ovom, i telom i dušom uz Nemačku i sadašnje njeno taktiziranje samo je rezultat uspeha savezničkih armija i neminovne sutrašnje pobjede saveznika...*⁵²⁸

Strategiju tadašnje mađarske politike prema Srbima i narodnosnom pitanju uopšte pokušao je da precizira i Ištvan Antal, ministar narodne odbrane i propagande. U cilju određivanja zajedničkog života Srba i Mađara on je posetio Novi Sad u vremenu od 18. do 20. decembra 1943. godine i tom prilikom na konferenciji vladajuće MÉP stranke izjavio: *Mađarsko javno mnjenje treba da bude načisto da ako ne želi trijanonsku krnju državu već istinsku Mađarsku da će i u takvoj državi biti narodnosti - možda i više do sada, treba dakle sa njima da ostvarimo ravnotežu, razumevanje, saradnju i put zajedničke sudbine pošto jedan narod ne može živeti i razvijati se u većnim unutrašnjim nesuglasicama, trvenjima i razmimoilažejima. Jedna država ne može se trajno održati nasiljem i ugnjetavanjem - to bar ovdašnji delvidečki Mađari znaju najbolje koji su svojim očima mogli da vide, a i da iskuse kako se Jugoslavija koja je bila izgrađena na bajonetu i teroru, a kojoj je nedostajalo unutrašnje snage za samoodržanje raspada pod udarcem malja istorije...Molim svoju srpsku braću neka pogledaju okolo po Evropi gde Srbi žive da li ima još jedno mesto gde uživaju onaj visoki i obezbeđeni nivo mira, ličnu i imovinsku bezbednost, duševne i verske slobode, konsolidovani građanski život civilizovanog zapadnjačkog oblika kao pod pravima mađarske državne vlasti? Ako hoće da ostanu realni moraju konstatovati da je ova zemlja u pogledu njih prava oaza mira i reda, bezbednosti državnog poretka i evropske zamisli čije blagoslove u duhu uzdizanja zakonske jednakosti uživa svako od nas bez obzira na narodnost...*⁵²⁹

Posle svih svireposti i zločina koje su primenjene u vreme racije 1942. godine izjava ovog visokog državnog funkcionera deluju više nego cinično. Veliki župan Bač-Bodroške županije dr Deak smatraće u to vreme za shodno da pozove sve sreske beležnike 22. februara 1944. godine i upozori ih da dobro prouče XLIV član Zakona o narodnostima iz 1868. godine kako bi ga mogli primenjivati sa *odgovarajućom tak tičnošću*. Sve je to učinjeno sa ciljem da se parališe anglosaksonska, a pre svega, boljševička propaganda koja će, smatralo se,

⁵²⁸ R. Petrović, *Zavera protiv Srba*., 221-222.

⁵²⁹ *Nova pošta*, Ujvidek 21. XII 1943, 1.

iskoristiti svako sredstvo da pripadnike srpske nacionalnosti pobuni protiv svih institucija mađarske države i pridobije njihovo nezadovoljstvo za razne pobune i otvoreni ustanak.

Obaveštavajući opštinske beležnike o ovim stavovima, sreski načelnik žabaljskog sreza upozorio je da baš oni moraju voditi računa o navedenim preporukama, s obzirom na nacionalnu strukturu sreza u kojem živi čak 67,48% Srba. Smatrao je poželjnim da *narodnosti, ne učestvuju samo u obavezama, nego i u pravima koje im pripadaju. Pod tim podrazumevam da im u opštinskoj upravi damo nekoliko predstavničkih mesta... U privatnim i službenim kontaktima neka se ne osećaju kao stranci. Potrudimo se da im se približimo, da nas sa poverenjem potraže, a ne da se osećaju u strahu koji je pomešan sa mržnjom. Jedan od preduslova je da mi činovnici naučimo njihov jezik bar toliko da sa njima možemo stupiti u kontakt... Ne može i ne sme da se čuje od činovnika takva izjava kao što je: "Neka Srbi nauče mađarski!" Uz ovakav mentalitet nećemo graditi, već ćemo rušiti, a lica srpske nacionalnosti nećemo pridobiti za naše ciljeve, nego ih otuđiti za sva vremena...*⁵³⁰

Međutim, i pored izvesnih pokušaja promene stava prema srpskom stanovništvu međunacionalne tenzije, posebno u Šajkaškoj i dalje će biti veoma prisutne.

---

⁵³⁰ ZDNR XV/1, 528.